

تاریخ و تمدن اسلامی، سال ششم، شماره دوازدهم، پاییز و زمستان ۸۹، ص ۱۵۷-۱۷۳

مدرسه ابراهیمیة: نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار^۱

محمد خداوردی تاج آبادی^۲

دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، تهران، ایران

چکیده

مدرسه ابراهیمیة مهم‌ترین مدرسه در کرمان عصر قاجار به دستور ابراهیم خان ظهیرالدوله، حکمران کرمان (حک: ۱۲۱۸-۱۲۴۰ هـ) به منظور ترویج علوم و معارف شیعی در این شهر بنا گردید. اما طولی نکشید که ابراهیمیة برخلاف خواست بانی آن به مرکزی علمی- فرهنگی برای فعالیت فرقه نوظهور شیخیه تبدیل شد و این نقش را تا پایان عمر سلسله قاجار ادامه داد. مقاله حاضر به بررسی تغییر کارکرد ابراهیمیة و کارنامه علمی- آموزشی آن اختصاص دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که حاج محمد کریم خان، پسر ابراهیم خان، پس از گروه به مذهب شیخیه و نیل به رهبری شاخه کرمان این فرقه، با تغییر مفاد وقف‌نامه ابراهیم خان نه تنها تولید موقوفات بلکه حق نصب مدیر مدرسه را به خود اختصاص داد. وی همچنین املاکی را نیز وقف ابراهیمیة کرد. بدین ترتیب مدرسه مذکور با پشتوانه مالی کافی و به دور از مداخلات علمای متشرعه، به مرکزی علمی- تبلیغی برای اندیشه‌های حاج محمد کریم خان و جانشینانش تبدیل شد.

کلید واژه‌ها: کرمان، مدرسه ابراهیمیة، شیخیه، حاج محمد کریم خان، ابراهیم خان ظهیرالدوله.

۱. تاریخ وصول: ۸۹/۸/۲۲؛ تاریخ تصویب: ۸۹/۱۰/۱۹.

۲. این مقاله از رساله دکتری نگارنده با عنوان «شیخیه و تحولات سیاسی- اجتماعی کرمان در عصر قاجار» به راهنمایی دکتر محمد علی کاظم بیگی برگرفته شده است.

۳. پست الکترونیک: khodaverdi1358@gmail.com

مقدمه

بنابر منابع موجود سابقه بنیاد نهاد مدرسه در کرمان به نیمه دوم سده پنجم هجری، روزگار حکومت ترکان سلجوقی بر این شهر، باز می‌گردد. در دوران قراختایی، صفوی و افشار نیز مدرسی در کرمان ساخته شد.^۱ در دوره سلطنت فتحعلی شاه، مدرسه جدیدی به نام ابراهیمیه در کرمان بنا گردید که مهم‌ترین تحول آموزشی این شهر را در دوره قاجار به همراه داشت. در این مقاله بر پایه منابع معتبر تاریخ، نظام اداری، مالی و آموزشی این مدرسه، و چگونگی تبدیل آن از یک موسسه آموزشی شیعی به یک مرکز علمی خاص شیخیه^۲ بررسی می‌شود.

ابراهیم خان ظهیرالدوله و بنای مدرسه ابراهیمیه

ابراهیم خان ظهیرالدوله والی کرمان (حک: ۱۲۱۸ - ۱۲۴۰ ه) به دلایلی گوناگون، از جمله اقتناع حس علم‌دوستی خود و اهمیتی که برای طبقه علما و دانشمندان قائل بود^۳ و نیز احیای فعالیت‌های علمی و آموزشی که به سبب حمله سپاه قاجاری به این شهر رونق پیشین خود را از دست داده بود^۴ و نیز ترویج علوم و معارف شیعی^۵ و جاودانه ساختن نام خود^۱ دستور ساخت مدرسه جدیدی را در این شهر داد که بنایش در ۱۲۳۰ یا ۱۲۳۱ ه پایان یافت.^۲

۱. برای ملاحظه نام و تاریخچه مدارس کرمان در این دوره‌ها نک: باستانی پاریزی، «مدرسه ترکان سلجوقی و ترکان ختائی در کرمان»، کرمان در قلمرو تحقیقات ایرانی، ۵۵-۶۶؛ وزیری، ۱۱۱، ۱۱۲.
۲. شیخیه یا «پایین سری‌ها» یکی از انشعابات درون مذهبی شیعه دوازده امامی به شمار می‌رود. این مکتب فکری منسوب به عالم شیعی، یعنی شیخ احمد احسائی (۱۲۶۶ ه) است که در فقه، اصول و اخبار صاحب علم و نظر بود. فرقه شیخیه پس از احسائی توسط برخی از شاگردان برجسته وی در برخی نقاط ایران گسترش یافت و به زودی به چند شعبه از جمله: کریمخانیه / *Ē* الاسلامیه، عمیدالاسلامیه و باقریه تقسیم گردید. از این میان، فرقه کریمخانیه به وسیله یکی از شاگردان مکتب احسائی به نام حاج محمد کریم خان کرمانی (۱۲۸۸ ه) در کرمان رواج و پیروانی یافت. شیخیه اعتقاد به دو اصل عدل و معاد را ضروری نمی‌دانند و اعتقاد به دو اصل دیگر یعنی توحید و نبوت را دربردارنده آن دو می‌پندارند و در مقابل به اصل دیگری به نام رکن رابع معتقدند. بدین ترتیب بنا بر دیدگاه شیخیه اصول دین عبارتند: توحید، نبوت، امامت و رکن رابع (کرمانی، محمد کریم خان، *ارشاد العوام*، ۱۹/۲ - ۲۴؛ همو، *تذکره الطالبین*، ۱۷۵).
۳. رضوی، ۵۷.
۴. باستانی پاریزی، *آسیای هفت سنگ*، ۲۳۱-۲۳۲؛ همو، *مقدمه فرماندهان کرمان*، ۱۲؛ همت، ۱۶۴-۱۶۶.
۵. رضوی، ۶۰.

ابراهیم خان ظهیرالدوله برای بنای این مدرسه مبالغ هنگفتی خرج کرد، چنان‌که حدود ده هزار تومان به امور مدرسه اختصاص داد.^۳

مدرسه ابراهیمیة از نظر معماری، تزئینات، فضای داخلی و صحن و درج برخی آیات قرآن بر کتیبه‌ها، به‌ویژه آیه «سلام علی ابراهیم^۴» که به ظرافت اشاره‌ای به نام بانی آن دارد، در نوع خود بی‌مانند است و اعجاب جهانگردان خارجی را برانگیخته است.^۵ این مدرسه دارای ایوان‌ها و حجره‌های متعدد^۶، و تالار سخنرانی زیبایی است که در مدارس قدیمی وجود نداشت.^۷ هدف اصلی تاسیس این مدرسه، ایجاد مرکزی علمی در کنار مراکز قدیمی، مانند مدرسه معصومیة و مدرسه خاندان قلی بیگ بود تا علوم و معارف دینی و عقاید و اندیشه شیعه در این شهر بیش‌تر ترویج و نشر یابد؛ اما پس از آن که حاج محمدکریم خان (۱۲۲۵-۱۲۸۸ هـ) عهده‌دار اداره آن شد، این مدرسه منحصرأ در اختیار فرقه شیخیه قرار گرفت و به ترویج مکتب شیخیه اختصاص یافت.

منابع درآمد مدرسه

ابراهیم خان ظهیرالدوله برای پیشبرد اهداف مدرسه و تأمین هزینه‌های آن، املاکی را بر آن وقف کرده بود که تقریباً بیست هزار تومان ارزش داشت. درآمد این موقوفات سالانه به حدود دو هزار تومان بالغ می‌شد که بنا بر نظر واقف می‌بایست صرف مواردی چون تأمین نیازهای طلاب و پرداخت مستمری به آنان، امور خیریه، برپایی مراسم عزاداری امام حسین (ع)، کمک به زائران مراقد ائمه شیعه، خرید و استنساخ کتب و تعمیر اعیان موقوفه شود.^۸ همچنین دو عشر از درآمد موقوفه به عنوان حق تولیت به متولی و دو عشر دیگر به عنوان نظارت به ناظر که

۱. وزیر، ۱۱۶.

۲. همو، ۱۱۰؛ احمدی کرمانی، ۱۴۴؛ باستانی پاریزی، *راهنمای آثار تاریخی کرمان*، ۱۰۷.

۳. کرمانی، همان، ۱۵۸.

۴. صافات/ ۱۰۹.

۵. خانیکوف، ۲۰۳؛ لندور، ۳۰۴؛ سایکس، ۲۲۶؛

Floyer, 362, 327; Gazetteer of PersjāV, 211.

۶. منشی کرمانی، گ، ۳۴۰.

۷. لندور، همانجا.

۸. کرمانی، همان، ۱۵۹؛ رضوی، همانجا.

حاکم شهر بوده، اختصاص یابد.^۱ بنابر پاره‌ای از گزارش، ابراهیم خان ظهیرالدوله با آن که پسر خود محمد کریم خان را متولی موقوفه کرد، حق تولیه‌ای نیز برای خود قرار داد^۲ و انتظام مهمات موقوفه را به یکی از مدرسان معتمد مدرسه، یعنی آخوند ملا علی اعمی (د. ح ۱۲۷۵ هـ) سپرد^۳ و برای جلوگیری از دخالت و تعرض دیگر علمای متشرعه به موقوفه، حاکم شهر را به عنوان ناظر موقوفه تعیین کرد.^۴ پس از مرگ ابراهیم خان، چون فرزندش محمدکریم خان در نزد سید کاظم رشتی (۱۲۵۹ هـ) سرگرم فراگیری آموزه‌های شیخی بود، تنظیم امور مدرسه و موقوفات آن همچنان در دست ملا علی اعمی باقی ماند.^۵

در سال ۱۲۵۵ هـ که حاج محمدکریم خان رسماً به مذهب شیخیه گروید، و از سوی سید کاظم رشتی به منظور ترویج مذهب تازه پاگرفته شیخی و جایگزین کردن این مذهب بر سایر مذاهب و فرق به کرمان بازگشت، مدرسه همچنان بر منوال سابق اداره می‌شد و تولیت آن در دست علمای متشرعه بود؛ اما به سبب بروز اختلاف نظر بین محمدکریم خان و علما در چگونگی مصارف موقوفه^۶ وی با این دستاویز که در موقوفه ابراهیم خان تمامی حدود و مقررات مقررات شرعی لحاظ نشده، از جمله آن که حق التولیه‌ای که ابراهیم خان برای خود مقرر کرده با مقتضای صیغه وقف تباین دارد و نیز به این بهانه که مدرسان مدرسه (ملا علی اعمی و سید جواد شیرازی ۱۲۸۷ هـ) مطابق نص وقف‌نامه حائز شروط لازم برای تدریس در این مدرسه نیستند و تاکنون حق الزحمه‌ای بیش از آنچه واقف بدانها اختصاص داده، گرفته و حق طلاب را ضایع کرده‌اند^۷، وقف نامه اولیه مدرسه (یعنی وقف نامه ابراهیم خان) را باطل کرد و ابطال آن را به تأیید حاج سید محمد باقر اصفهانی (د ۱۲۶۰ هـ) و حاج محمد ابراهیم کلباسی

۱. کرمانی، همان، ۱۵۸.

۲. همانجا؛ ابراهیمی، ابوالقاسم خان، فهرست کتب مشایخ ۱۰، ۶۱؛ همو، مقاله در جواب مقاله روزنامه کشور.

۳. کلانتر کرمانی، گ، ۸۷.

۴. کرمانی، همانجا.

۵. رضوی، ۷۳.

۶. کرمانی، همان، ۱۵۹؛ رضوی، ۷۳؛ اتحاد ملی، سال یازدهم، شماره ۲۲۲، سال ۱۳۳۳، ۲۰.

۷. کرمانی، همان، ۱۵۸-۱۵۹. البته معدودی از طلاب نیز چون ذینفع بودند از اقوال و موضع‌گیری‌های حاج محمد کریم خان به شدت برآشفتنند و زمینه‌های مشاجره و نزاع او با متشرعه را فراهم کردند (کرمانی، همان، ۱۵۹-۱۶۰).

مدرسه ابراهیمیه: نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار / ۱۶۱

(۱۲۶۲هـ)^۱ نیز رساند.^۲

سپس حاج محمد کریم خان در سال ۱۲۶۲هـ تمامی وارثان ابراهیم خان - خواهران و برادرانش - را احضار کرد و آنان همگی سهم الارث خود را وقف کردند و تولیت امور موقوفه خود را نیز به حاج محمد کریم خان واگذارند. بدین ترتیب املاکی به انحصار مدرسه ابراهیمیه درآمد که عواید حاصل از آن مصارف مشخص داشت. حکمران کرمان، فضلعلی خان قره باغی (حک: ۱۲۶۲-۱۲۶۵هـ)، داماد ابراهیم خان ظهیر الدوله که خواهر حاج محمد کریم خان را به زنی گرفته و احتمالاً شیخی شده بود، نیز صحت این وقفنامه را تأیید و آن را مهر کرد.^۳

وقفنامه جدید املاک و مستغلات مشروح در زیر را در بر می گرفته است:

مزرعه ابراهیم آباد واقع در باغین کرمان، قنوات و اراضی آن ناحیه، مزرعه همت آباد واقع در علیای رفسنجان، مزرعه سلسبیل واقع در حومه شهر کرمان، بازار ابراهیم خان و بازار و دکان‌هایی که در اطراف مدرسه قرار داشتند که از یک سو به ضرابخانه کرمان و از سوی دیگر به حمام ابراهیمیه و از طرف دیگر به بازار گنجعلی خان و از سوی شرق و شمال به خیابان محدود می‌شد.^۴

گروهی دیگر از وارثان نیز در سال‌های ۱۲۸۴هـ و ۱۲۸۷هـ برخی از سهم الارث خود، یعنی بازار و مزرعه سلسبیل و حمام را به رقبات مندرج در وقفنامه افزودند و برای استفاده از

۱. حاج محمد ابراهیم کلباسی از معتقدان به مسلک شیخیه بود و حاج محمد کریم خان پیش از درک سید کاظم رشتی مدتی در خدمت وی بود و در مجلس درس او حاضر می‌شد (خوانساری، ۱/۲۳۲؛ رضوی، ۶۸).

۲. این وقفنامه از میان رفته است. آنچه درباره این وقفنامه در این مقاله نقل و بررسی می‌شود، مبتنی بر منابع و مآخذ شیخی است؛ اما اصل وقف نامه جدید (موسوم به موقوفه ظهیر الدوله) در سازمان اوقاف و امور خیریه تهران نگهداری می‌شود. تصویری از این وقف نامه در سازمان اوقاف و امور خیریه کرمان موجود است. بخش‌هایی از این وقفنامه در فهرست اسناد موقوفات ایران به کوشش امید رضایی چاپ شده است. سه سال پیش دنس هرمان و امید رضایی برپایه این وقفنامه مقاله‌ای با عنوان «نقش وقف در شکل‌گیری جامعه شیخیه کرمانی در دوره قاجار» نگاشتند که در شماره ۳۶ مجله مطالعات ایرانی (STUDIA IRANICA) منتشر شد (ابوالقاسم خان ابراهیمی، همانجا؛ اتحاد ملی، همانجا).

۳. موقوفه ظهیرالدوله به شماره ۱۵۵ در آرشیو سازمان اوقاف و امور خیریه تهران موجود است و تصویری از آن به شماره ۱/۵۸۸/ظ متفرقه ۳۰۱ در آرشیو اسناد موقوفه سازمان اوقاف و امور خیریه کرمان نگهداری می‌شود؛ احمدی کرمانی، ۲۱۵؛ روزنامه اتحاد ملی، سه شنبه، ۱۵ تیر، ۱۳۳۲ سال یازدهم، شماره ۲۲۲، ۲ (جهت اطلاع از برخی محتویات وقفنامه نک: فهرست اسناد موقوفه ایران، دفتر دوم به شماره ۱۹۳۰، ۱۲۵۶).

۴. موقوفه ظهیرالدوله.

آنها شروطی را مقرر کردند.^۱

نظام اداری مدرسه

وقفنامه مدرسه جزئیات مهمی از نظام اداره و شرایط و وظایف عمومی اهل مدرسه را در اختیار می‌نهد. بالاترین مقام اداره کننده مدرسه متولی موقوفه بود. حاج محمدکریم خان پس از ابطال وقفنامه اول و تدوین وقفنامه دوم یکی از مریدان خود، یعنی محمدحسین خان بن میرزا محمدعلی خان، از احفاد محمدتقی خان یزدی، حکمران کرمان (حک: ۱۲۱۲-۱۲۱۵هـ) را به این سمت منصوب کرد.^۲ بنابر وقفنامه دوم انتخاب جانشین محمدحسین خان با خود متولیان وقت موقوفه بود. این شیوه انتخاب متولی، راه را بر هر گونه دخالت بر گروه رقیب، یعنی علمای متشرعه، می‌بست و نظارت بر این مدرسه را منحصرأ در اختیار پیروان شیخیه می‌نهاد.

میزان درآمد سالانه موقوفات، چنان که گذشت، بیش از دو هزار تومان بود.^۳ طبق وقف نامه مدرسه عسری ۱۰٪ از این درآمد حق تولیت متولی بود.^۴ متولی مستقیماً بر تقسیم حجره‌ها میان طلاب مدرسه نظارت می‌کرد.^۵ دورانی که مدرسه بر طبق وقفنامه اول اداره می‌شد، ملاعلی اعمی متصدی مدرسه بود، اما از زمان تدوین وقفنامه دوم اطلاعی از نام متصدیان مدرسه در دست نیست. این روشن است که از محل عواید موقوفات بر مبنای ساعات تدریس، به مدرسان مستمری پرداخته می‌شد.^۶ بنا بر اظهار حاج محمدکریم خان در دوره مدیریت ملاعلی اعمی بر ابراهیمیه، حقوق سالانه استادان یک صد تومان بود.^۷ در وقفنامه دوم بنابر نظر واقف مستمری دیگر شاغلین مدرسه مانند کتابدار، خادم و موذن نیز از محل عسری از درآمد پرداخت می‌شد.^۸

۱. همان.

۲. همان.

۳. وزیری، ۱۱۰-۱۱۱.

۴. موقوفه ظهیرالدوله.

۵. اتحاد ملی، همانجا.

۶. رضوی، ۸۸.

۷. کرمانی، همان، ۱۵۸.

۸. موقوفه ظهیرالدوله.

مدرسه ابراهیمیة: نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار / ۱۶۳

حاج محمدکریم خان عشری دیگر از درآمد موقوفه را به تعمیر و نگهداری بنای مدرسه اختصاص داد، مشروط بر آن که متولی این بخش از درآمد را صرف هزینه‌های عمرانی دیگر در مدرسه ننماید و بر بنای اولیه و اصلی مدرسه نیفزاید.^۱ ظاهراً متولیان موقوفه این ماده از وقف‌نامه را به خوبی اجرا می‌کردند. به طوری که ساویچ لندور^۲ در بازدید خود از مدرسه در سال ۱۳۲۰هـ، یعنی نود سال پس از تاسیس مدرسه، هم‌چنان بنای آن را مجلل و باشکوه توصیف کرده و از این که این مدرسه به خوبی تعمیر و نگهداری می‌شود اظهار تعجب نموده است.^۳

طبق وقف نامه دوم، متولی موقوفه موظف بود که عشری از درآمد موقوفه را به برگزاری مراسم تعزیه و سوگواری در مدرسه و در صورت عدم امکان برپایی مراسم در آنجا، در هر محلی که خود صلاح می‌دانست، اختصاص دهد. هزینه‌های این کار و ملزومات آن مانند تهیه قهوه، قلیان، آب، آش و حق الزحمه روضه‌خوانان نیز از همین عشر پرداخت می‌شد.^۴

بخشی دیگر از درآمد موقوفه مخصوص افرادی بود که به منظور طلب مغفرت برای بانی مدرسه، ابراهیم خان ظهیرالدوله، و والدین او قرآن تلاوت می‌کردند و **قَبْرُ** الی الله به زیارت عتبات عالیات می‌رفتند.^۵ احتمالاً حاج محمد کریم خان درصدد بود تا با اختصاص بخشی از درآمد موقوفه به این امور، نام بانی مدرسه را در همه دوره‌ها زنده نگه دارد. بنا بر این، می‌توان گفت مدرسه ابراهیمیة، افزون بر فعالیت های علمی و آموزشی، یکی از مراکز برگزاری آیین‌ها و مراسم شیعی در این شهر بوده است.

شروط و مزایای تحصیلی

جز دوره سی و دو ساله (۱۲۳۰-۱۲۶۲هـ) سرپرستی ملاعلی اعمی بر مدرسه ابراهیمیة، تحصیل در این مدرسه مخصوص شیخی مذهبان، و شرط برخورداری طلاب از مزایای مدرسه، پیروی از مذهب شیخی بود. در دوره کشمکش میان علمای متشرعه و حاج محمدکریم خان بر

۱. همانجا.

2. Lander, Arnold Henry Savage.

۳. لندور، ۳۰۴.

۴. موقوفه ظهیرالدوله.

۵. همان.

سر سرپرستی و رسیدگی موقوفه یکی از شاگردان حاج محمدکریم خان به نام ملاعلی اکبر دشتابی با کسب اجازه از او مدرسه ابراهیمیه را تصرف کرد و طلاب شیخی را به جای طلاب متشرعه در حجره های مدرسه سکونت داد.^۱ از آن زمان به بعد، شرط اصلی برای تحصیل و استفاده از امکانات رفاهی مدرسه پیروی از مذهب شیخیه شد.

در دوره ریاست ملاعلی اعمی بر مدرسه ابراهیمیه، کمک هزینه طلاب سالانه ششصدتومان بود که براساس نظر واقف میان آنان تقسیم می گردید.^۲ پس از سلطه حاج محمدکریم خان بر مدرسه، بنا بر دستور او بیشترین بخش از درآمد موقوفه که برابر با سه عشر $\frac{۳}{۱۰}$ بود، صرف پرداخت مستمری به طلاب می شد،^۳ از جزئیات میزان مستمری به هر طلبه اطلاعی در دست نیست. احتمالاً حاج محمد کریم خان با این سیاست درصدد بود تا جماعت شیخی و دیگر افراد را به این مدرسه علاقه مند کند، زیرا در این دوران مدرسه معصومیه نیز دارای موقوفات و از رونق فراوان برخوردار بود.^۴ در دوران پیشوایی حاج محمد خان بر شیخیه برخی از مدارس دیگر کرمان، مانند مدرسه خاندان قلی بیگ، ظاهراً به رغم داشتن موقوفات در سالهای ۱۳۱۱-۱۳۱۴ هـ از طلبه و مدرس خالی بودند؛^۵ در حالی که بنابر گزارش ساویچ لندور در سال ۱۳۲۰ هـ ۱۳۲۰ هـ دویست طلبه در مدرسه ابراهیمیه به فراگیری دانش مشغول بودند.^۶

مدرسان مدرسه

ابراهیم خان ظهیرالدوله از همان آغاز فعالیت های آموزشی مدرسه برای گزینش مدرسان این مدرسه اهمیت خاصی قائل بود. او علما و روحانیونی را از شهرها و نواحی دیگر برای تدریس در این مدرسه به کرمان فراخواند. به عنوان نمونه ملاعلی اعمی و ملامحمدکاظم شیرازی (د. ۱۲۴۰ هـ) را از شیراز به این شهر دعوت کرد تا به تدریس بپردازند.^۷ اشتهاار و معروفیت مدرسه ابراهیمیه سبب جذب تعدادی دیگر از استادان از سایر شهرها به این مدرسه گردید، چنان که

۱. اتحاد ملی، همانجا.

۲. کرمانی، محمدکریم خان، همان، ۱۵۸.

۳. موقوفه ظهیرالدوله.

۴. باستانی پاریزی، حصیرستان، ۲۱۹.

۵. سایکس، ۲۲۲، پانویس شماره ۱؛ باستانی پاریزی، مقدمه صحیفه الارشاد، ۱۹۲.

۶. لندور، ۳۰۴.

۷. کلاتر کرمانی، گ ۷۸؛ وزیری، ۱۲۹؛ احمدی کرمانی، ۱۵۱.

سیدجواد شیرازی در سفر دوم خود به کرمان در سال ۱۲۵۴ هـ تصمیم به اقامت دائم در این شهر گرفت و مدرسی ابراهیمیة را پذیرفت.^۱

به نظر می‌رسد پس از تصرف مدرسه توسط شیخیه تدریس در آنجا دست کم در دروس اعتقادی مختص مدرسان شیخی مذهب شد. نام‌های مدرسان در این دوره که ذکر برجسته‌ترین آنان در سطور بعد خواهد آمد، مؤید این مطلب است. جمله رهبران شیخیه در دوره زعامت خویش، به رغم تفاوت درجات و تخصص، به مقام مدرسی ابراهیمیة نایل آمدند. به تصریح برخی منابع، حاج محمد کریم خان خود در این مدرسه در تمام ماه‌ها، جز رمضان و در همه ایام هفته، جز پنج شنبه و جمعه «حکمت الهی، اصول و فقه شیخی» تدریس می‌کرد.^۲ پسر و جانشین وی حاج محمدرحیم خان (د ۱۳۰۷ هـ) نیز که به تعبیر یک منبع شیخی در «اکثر علوم مانند حکمت، ادبیه از نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و بدیع و عروض و رمل و تاویل رویا...»^۳ مهارت داشت، «مدرس اول» مدرسه بود.^۴ پس از وی برادرش حاج محمدخان محمدخان (د ۱۳۲۴ هـ) نیز به مدرسی ابراهیمیة رسید.^۵ وی البته در برهه‌ای حلقه درس خود را از ابراهیمیة به روستای لنگر - در هفت فرسخی جنوب شرقی شهر کرمان^۶ - منتقل کرد.^۷ پسر دیگر حاج محمد کریم خان، حاج زین العابدین خان (د ۱۳۶۰ هـ) آخرین رهبر شیخیه در دوره قاجار نیز بنا بر سنت پدر، در طول هفته، جز پنجشنبه و جمعه به تدریس «حکمت الهی» می‌پرداخت.^۸

در پایان باید از محمد قاسم خان پسر دیگر حاج محمد کریم خان یاد کرد که مدرس حکمت، فقه و اصول شیخی بود.^۹ در مقابل اینان، شماری دیگر مهارتشان تنها به رشته خاصی خاص محدود می‌گردید، از جمله می‌توان از میرزا محمدعلی شیرازی، مدرس علم لغت، و

۱. همو، ۱۸۰، ۱۹۸.

۲. رضوی، ۹۲، ۹۳، ۹۵.

۳. همو، ۱۴۱، وزیری، ۱۶۴.

۴. همو، ۱۱۱.

۵. همو، ۱۱۱.

۶. وزیری، ۱۷۰.

۷. چهاردهی، ۳۵.

۸. ابراهیمی، فهرست کتب مشایخ عظام، ۲۹/۱، ۳۰.

۹. رضوی، ۱۷۴.

محمدباقر خراسانی، مدرس دروس هیئت، نجوم و اسطرلاب، نام برد.^۱ از دیگر مدرسان پدر احمد بهمنیار (آقا محمد علی) و برادر او (آقا محمد جواد) بودند که اولی در معقول، منقول، حساب، هندسه، هیئت و نجوم، و دومی در منطق، اصول و فقه تخصص داشت.^۲

مواد و منابع درسی

مدرسه ابراهیمیه از همان آغاز تاسیس صرفاً به آموزش علوم و معارف دینی اختصاص نداشت؛ در واقع ابراهیم خان ظهیرالدوله، هنگامی که از علاقه فرزندش، حاج محمدکریم خان به تحصیل آگاه شد، او را به این مدرسه فرستاد و علما و مدرسانی در شاخه‌های مختلف دانش، مانند صرف و نحو، منطق، معانی، بیان، حکم^۳ مشاء، اشراق، علوم الهی، ریاضی، طبیعی، نجوم، هندسه و رمل را به آنجا دعوت کرد.^۴ پس از سلطه شیخیه برمدرسه در مواد آموزشی تغییراتی رخ داد و فعالیت علمی و آموزشی آن تدریجاً سامان بیش‌تری یافت. بنابر گزارش ارنست فلویر، سیاح انگلیسی، در سال ۱۸۷۶م/ ۱۲۹۳هـ برنامه درسی و آموزشی این مدرسه از اسلوب و قاعده منظمی پیروی می‌کرد.^۵

در تعیین برنامه درسی این مدرسه مدرسان نقش داشتند؛ زیرا بنا بر فراخور تخصص و مهارت استادان، برخی دروس از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شد، چنان‌که در دوره تدریس حاج محمدرحیم خان به سبب تسلط و مهارتش در انواع علوم ادبی (فارسی و عربی)،^۶ برخی از شاخه‌های این علم مانند صرف، لغت، قرائت، و تفسیر قرآن از دروس اصلی این مدرسه گردید. روخوانی و قرائت قرآن از مواد درسی طلاب تازه‌وارد بود که معمولاً بدون توجه به معنای آیات به آنان آموزش داده می‌شد. در نتیجه طلاب مدرسه قرآن را بدون غلط و با سبکی ساده و روان با لهجه فارسی قرائت می‌کردند، و در قرائت قرآن به لهجه عربی ضعیف بودند.^۷ طلاب پس از فراگیری دروس مقدماتی، در مقاطع بالاتر به فراگیری دروس تخصصی که شامل بیان، بدیع، منطق، حدیث و تفسیر، اصول، فقه، رجال، کلام و حکمت بود، می‌پرداختند.^۸

۱. اتحاد ملی، سه شنبه ۵ مرداد، ۱۳۳۳، ۲؛ مدرسی، ۲۴۹.

۲. باستانی پاریزی، جامع المقدمات، ۷۵.

۳. کلانتر کرمانی، گ، ۸۳.

4. Floyer, 326.

۵. وزیری، ۱۶۴.

6. Floyer, 326, 327.

مدرسه ابراهیمیة: نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار / ۱۶۷

می‌پرداختند.^۱ افزون بر این، ریاضیات، نجوم، هیئت و اسطرلاب از دیگر دروس برنامه آموزشی ابراهیمیة بود.^۲ با وجود این، به نظر می‌رسد که علومی از این دست از دروس فرعی مدرسه به شمار می‌آمده است.

در میان کتب درسی، آثار رهبران شیخیه جایگاه ویژه‌ای داشت. از آنجا که حاج محمدکریم خان دارای تالیفات متعدد در موضوعات فقهی و کلامی و اعتقادی بود، تعدادی از آثار او منبع درسی طلاب مدرسه گردید. به عنوان نمونه *معی النیرة* منبع درسی طلاب در زمینه علم الواح و کیفیت وضع اعداد^۳ و نیز کتاب *فصل الخطاب* از دیگر کتاب‌های درسی طلاب مدرسه بود.^۴ دو رساله حاج محمدکریم خان به نام‌های «تبصره» و «تذکره» در موضوع صرف و نحو به وسیله آقا محمدعلی (معلم) تدریس می‌شد، که مجموعه گفتار و سخنان او به وسیله شاگردانش جمع آوری و به رساله صرف و نحو آقا محمدعلی معروف شد و به صورت کتاب درسی در اختیار طلاب مدرسه قرار گرفت.^۵

برخی از مدرسان علاوه بر تدریس، به تألیف و تهیه کتاب و منابع درسی برای طلاب شیخی نیز اقدام می‌کردند. تألیف کتاب برای محصلان از ابتکارات حاج محمدکریم خان بود که بعدها مورد تقلید دیگر مدرسان این مدرسه قرار گرفت. در واقع حاج محمدکریم خان با این نوآوری در صدد برآمد که محصلان شیخی را از مراجعه به کتاب‌ها و آثار متشرعه بی‌نیاز سازد و به آنان استقلال و هویت بخشد. از رهبران بعدی شیخیه حاج محمدخان، سومین رهبر شیخیه، اهتمام ویژه‌ای به تدوین و تألیف کتب و رسائل در شاخه‌های مختلف دانش مانند حکمت الهی، طبیعی، فقه و اصول و توضیح موارد اختلافی اخبار و احادیث داشت. بدین منظور، بسیاری از شاگردان حاج محمد خان با حضور منظم خود در کلاس‌های درس و سخنرانی‌های وی، که احتمالاً در تالار سخنرانی مدرسه برپا می‌شد، همه سخنان و مواعظ او را کتابت می‌کردند و آنها را در قالب رساله‌ها و کتاب‌ها تدوین می‌نمودند^۶ که حاصل آن مجموعه عظیمی از کتب فقهی، حکمی

۱. کرمانی، *طریق النجی*، ۳۸۱/۲.

۲. ر.ک: همین پژوهش بخش استادان.

۳. رضوی، ۹۹، ۱۰۰؛ ابراهیمی، همان، ۴۳۱/۲.

۴. رضوی، ۱۴۷.

۵. مصطفوی سبزواری، ۶۷۹-۶۸۰؛ باستانی پاریزی، *جامع المقدمات*، ۷۳.

۶. رضوی، ۱۵۲-۱۵۳.

وحدیثی شیخیه و گام مؤثری در توسعه و نشر ادبیات و آثار مکتوب شیخی بود. رهبران شیخیه در دوره قاجاریه (حاج محمدکریم خان، حاج محمد رحیم خان، حاج محمدخان و حاج زین العابدین خان) و علمای دیگر این فرقه مانند محمد قاسم خان همه از فارغ التحصیلان مدرسه ابراهیمیه بودند که نقش برجسته‌ای در تثبیت و گسترش مسلک شیخی‌گری داشتند. برخی دیگر از طلاب مدرسه پس از تأیید صلاحیت‌های علمی و اخلاقی از سوی حاج محمد کریم خان، به عنوان مبلغان شیخی در شهرها و نواحی دیگر امر تبلیغ را عهده‌دار می‌شدند؛ به عنوان نمونه میرزا کاظم منشی جهرمی و حاج میرزا محمدباقر همدانی هر دو شاگرد حاج محمدکریم خان بودند که وی پس از اطمینان از مقام علمی و معنوی شان آنان را به عنوان نمایندگان خود در دو شهر جهرم و همدان برگزید.^۱

کتابخانه

مدرسه ابراهیمیه از همان ابتدای تاسیس توسط ابراهیم خان ظهیرالدوله مجهز به کتابخانه بود. وی بخشی از درآمد موقوفه را به خرید و استنساخ کتاب اختصاص داده بود.^۲ حاج محمدکریم خان نیز بخشی از درآمد موقوفه را به کتابدار و امور کتابخانه اختصاص داد.^۳ بدین ترتیب کتابخانه و کارکنان آن بخشی از سازمان آموزشی این مدرسه محسوب می‌شدند. منابع شیخی و غیر شیخی به شمار کتاب‌های کتابخانه اشاره نکرده‌اند، اما از آنجا که این فرقه تازه تاسیس برای ترویج عقاید خود نیاز مبرم به آثار و منابع شیخی داشت، می‌توان حدس زد که در کتابخانه این مدرسه، نسخه‌های متعدد از آثار دو رهبر نخستین شیخیه (شیخ احمد احسائی و سید کاظم رشتی) و دیگر رهبران شیخی در دوره قاجار نگهداری می‌شده که تا به امروز همچنان در آنجا باقی است.^۴ از این رو کتابخانه مدرسه ابراهیمیه برای مطالعات تخصصی در زمینه شیخی‌گری اهمیتی ویژه دارد.

۱. کرمانی، «رساله در جواب سوالات میرزا کاظم منشی جهرمی»، مجمع الرسائل فارسی، ۲۶۳، ۲۵۶؛ مشکور، ۱۵۵.

۲. رضوی، ۵۵.

۳. موقوفه ظهیرالدوله.

۴. در حال حاضر در کتابخانه این مدرسه منابع فراوانی از فرقه شیخیه نگهداری می‌شود که دسترسی به آن برای عموم امکان پذیر نیست.

فرجام مدرسه ابراهیمیة

رویدادهای پس از انقلاب مشروطه و رشد افکار آزادی‌خواهی و تجددخواهی و احتمالاً تاسیس مدارس جدید، نظیر مدرسه مُرسلین انگلیسی، علاقه مندی مردم به علوم و فنون جدید را در پی داشت؛^۱ از این رو تدریجاً مدرسه ابراهیمیة رونق و اعتبار پیشین خود را از دست داد و از علاقه طلاب شیخی به علوم دینی کاسته شد. اغلب آنان ترجیح می‌دادند به جای تحصیل در این علوم، به فراگیری دانش‌های جدید بپردازند؛^۲ اما این کم‌توجهی به منزله پایان فعالیت‌های آموزشی مدرسه ابراهیمیة در قلمرو ترویج شیخیة نبود، چنان‌که حاج زین‌العابدین خان، آخرین رهبر شیخیة کرمان، بنابر سنت رهبران پیشین این فرقه، هم‌چنان در آنجا به تدریس مشغول بود.^۳

کاهش جایگاه علمی ابراهیمیة به منزله تنزل جایگاه تعلیم و تربیت نزد شیخیة نبود. احمد بهمنیار (د ۱۳۳۴ش) در سال ۱۳۲۶ ق در بخشی از محوطه ابراهیمیة، مدرسه دیگری با ضوابط و برنامه مدارس جدید به نام «تربیت» دایر کرد که مدتی بعد به «علمیه» و سپس به «سعادت» تغییر نام داد.^۴ بدین ترتیب آموزش و پرورش جدید شیخیة در کرمان نیز مرهون ابراهیمیة و امکانات آن شد.

نتیجه

مدرسه ابراهیمیة کرمان نقشی متفاوت از خواست بانی آن، ابراهیم خان ظهیر الدوله در مقایسه با سایر مدارس ایفا کرده و در طول فعالیت خود در دوران قاجاریه منشأ تأثیر علمی و اجتماعی گوناگونی در کرمان گردید. این تفاوت ریشه در تغییر مذهب حاج محمد کریم خان پسر ابراهیم خان ظهیر الدوله داشت که با پیروی از مذهب شیخیة، به رهبری این فرقه در کرمان دست یافت. وی با انتقال سرپرستی موقوفات ابراهیم خان به خود و عهده‌دار شدن انتخاب و انتصاب مدیر ابراهیمیة، این مدرسه را از تصرف و اختیار علمای متشرعه کرمان خارج ساخت و آن را به مؤسسه‌ای علمی و آموزشی، خاص شیخیة تبدیل کرد. بدین ترتیب ابراهیمیة مرکز

۱. ابراهیمی، همان، ۴۵/۱.

۲. همانجا.

۳. همو، ۲۹/۱.

۴. مصطفوی سبزواری، ۶۸۰.

تعلیم تعلم علوم دینی برای شیخی مذهبیان کرمان شد و همه امکانات مادی و معنوی مدرسه در راه تبلیغ و ترویج آراء و اندیشه‌های بنیانگذاران شیخیه به کار گرفته شد.

با رواج اعتقادات شیخی و تشدید رقابت های مذهبی بین رهبران و علمای این فرقه با متشرعه ابراهیمیه اهمیت بیش تری یافت^۱ و این مدرسه عرصه‌ای برای فعالیت علمای شیخی و آثار ایشان شد، به ویژه آن که طلاب آن که از راتبه و مستمری بهره‌مند بودند، با جمع آوری و تدوین تقریرات و اقوال مدرسان بر حجم تالیفات شیخی می‌افزودند که این آثار موجب غنای کتابخانه ابراهیمیه گشت.

ابراهیمیه در ترویج فرهنگ و اعتقادات شیخی در کرمان بسیار مؤثر واقع شد. توجه خاص بانی این مدرسه، ابراهیم خان، به برگزاری برنامه‌های مذهبی و برپایی مجالس دینی و مذهبی این فرصت را برای حاج محمدکریم خان فراهم آورد تا مدرسه را به عنوان محل برگزاری چنین مراسمی به جایی مناسب برای جذب شیعیان و تغییر مذهب ایشان به شیخیه تبدیل کند، و فارغ التحصیلان ابراهیمیه نیز به نمایندگان حاج محمدکریم خان وجانشینانش تبدیل شوند.

---

۱. به عنوان نمونه زمانی که حاج محمد کریم خان درصدد بود تا سرپرستی مدرسه را عهده دار شود، خطاب به علمای متشرعه یعنی ملا علی اعمی و سید جواد شیرازی که زمام امور مدرسه را بر عهده داشتند، چنین گفت: «این چند سال که من نبوده ام و شماها سالی صد تومان از این منافع برده‌اید، باید رد بفرمایید و جناب آخوند دوازده سال برده اند و سر کار حاج سید جواد هم چهار پنج سال و این مبلغی خطیر می‌شود از مال وقف، باید رد نمایید که به مصارف وقف برسد... و تا حال آقایان به مقتضای: «نصف لی نصف لک والله خیر الرازقین» قدری خود می‌بردند و قدری به طلاب می‌دادند که ساکت باشند. به طلاب عرض کردم که شماها هم تا حال آن چه برده اید... باید دیگر هیچ نگیرید حضرات طلاب رنجیدند و بنای گفتگو گذاردند و چون جمعی از ایشان امام مساجد و جماعت بودند از رنجش ایشان و گفت و گوی ایشان بنای عداوت با حقیر در میان مرده [امردان] ایشان پیدا شد و در سر و ظایف بنای جدال و نزاع با حقیر گذاردند؛ به هر حال که این باعث آن شد که حضرات راه عداوت را پیش‌نهاد خود کردند... بعضی از طلاب متمسک به جناب سائل مسائل، یعنی جناب غلام فہام آخوند ملا علی اکبر (۱۲۷۵ هـ) شدند و جناب آخوند هم حمایتی فرمودند به قدری که ممکن بود و بنای ایدای حقیر را به زبان گذاردند» (کرمانی، *تذکره الطالبین*، ۱۵۹ - ۱۶۰).

کتابشناسی

- علاوه بر قرآن کریم،
ابراهیمی، ابوالقاسم خان، فهرست کتب مشایخ عظام اعلی الله مقامهم، ج ۱ و ۲، کرمان، چاپخانه سعادت.
- همو، مقاله در جواب مقاله روزنامه کشور، نسخه خطی به شماره (و ۹)، به خط حاج عبدالرضا خان ابراهیمی، که در کتابخانه شیخیه کرمان موجود است.
- اتحاد ملی، سه شنبه ۱۵ تیر ۱۳۳۲، سال یازدهم، شماره ۲۲۲؛ سه شنبه ۵ مرداد ۱۳۳۲، سال یازدهم، شماره ۲۲۵، تهران.
- احمدی کرمانی، یحیی، فرماندهان کرمان به ضمیمه رساله کاتب کرمانی، به کوشش باستانی پاریزی، تهران، علم، ۱۳۷۱ ش.
- امین عاملی، سیدمحسن، اعیان الشیعه، به کوشش حسن الامین، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، حواشی و تعلیقات بر جغرافیای کرمان وزیری، تهران، علم، ۱۳۸۳ ش.
- همو، حواشی و تعلیقات بر فرماندهان کرمان، تهران، علم، ۱۳۷۱ ش.
- همو، جامع المقدمات، تهران، علم، ۱۳۸۵ ش.
- همو، «مدرسه ترکان سلجوقی و ترکان ختائی در کرمان»، کرمان در قلمرو تحقیقات ایرانی، کرمان، کرمان شناسی، ۱۳۷۰ ش.
- همو، راهنمای آثار تاریخی کرمان، نشریه فرهنگ استان هشتم، بی جا، بی نا، ۱۳۳۵ ش.
- همو، آسیای هفت سنگ، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۳۶ ش.
- همو، مقدمه صحیفه الارشاد ملا محمد کرمانی، به کوشش باستانی پاریزی، تهران، علم، ۱۳۸۴ ش.
- چهاردهی، نورالدین، از احساء تا کرمان درباره عقاید و آداب و رسوم مذهب شیخیه، تهران، میر (گوتنبرگ)، ۱۳۶۲ ش.
- خانیکوف، نیکولای و لادیمیروویچ، سفرنامه خانیکوف، ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی گناه، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ ش.
- خوانساری، محمد باقر، روضات الجنات، اصفهان، ۱۳۴۱ ش.
- رضوی، میرزا نعمت الله، رساله الاولیاء در شرح احوال عالم ربانی وحکیم صمدانی مرحوم آقای حاج محمد کریم خان اعلی الله مقامه، کرمان، چاپخانه سعادت، ۱۳۸۷ ق.
- سایکس، سرپرسی مولسورث، سفرنامه یا ده هزار میل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، لوحه، ۱۳۶۳ ش.

- فهرست اسناد موقوفات ایران، دفتر دوم / استان کرمان، به کوشش امید رضایی، تهران، اسوه، ۱۳۸۲ش.
- کرمانی، محمد کریم خان، «اجتلی للعالم الربانی حاج محمدکریم خان کرمانی الی الحاج میرزایحیی»، الوصایا فی السیر و السلوک، کرمان، مطبعه السعاده، ۱۳۵۳ش.
- همو، ارشاد العوام، کرمان، چاپخانه سعادت، بی تا.
- همو، «رساله در جواب سئوالات میرزا کاظم منشی جهرمی»، مجمع الرسائل فارسی، کرمان، چاپخانه سعادت، بی تا.
- همو، طریق النجاه، جلد دوم، کرمان، چاپخانه سعادت، ۱۳۹۷ق.
- همو، هدایه الطالبین، کرمان، چاپخانه سعادت، ۱۳۸۰ق.
- کلانتر کرمانی، ابوالحسن خان، (متخلص به نعمت علی)، «احوال علما و فضلا و عرفا و اطبا» مجموعه ناصری، جلد هشتم، نسخه خطی، به شماره ۸، محل نگهداری: مرکز اسناد و آرشیو موزه کاخ گلستان.
- لندور، آرنولد هنری ساویچ، اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت «سرزمین آرزوها»، ترجمه علی اکبر عبدالرشیدی، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۸ ش.
- مدرسی، مرتضی، شیخیگری بایگیری از نظر فلسفه، تاریخ، اجتماع، تهران، کتابفروشی فروغی، بی تا.
- مشکور، محمدجواد، شرح بر مشکلات رساله هفتاد دو ملت میرزا عبدالحسین معروف به آقا خان کرمانی، تهران، عطایی، ۱۳۶۲ش.
- مصطفوی سبزواری، رضا، «تحقیق در احوال و آثار احمدبهنیاز کرمانی» یغما، شماره ۱۱ و ۱۲ (۱۳۵۶ش).
- منشی کرمانی، محمدامین، کرمان در عهد ناصری، مجموعه ناصری، جلد هشتم، نسخه خطی به شماره ۸، محل نگهداری، مرکز اسناد و آرشیو موزه کاخ گلستان.
- موقوفه ظهیرالدوله به شماره ۱۵۵ در آرشیو اسناد وقفی سازمان اوقاف و امور خیریه تهران، (تصویری از آن به شماره ۵۸۸ / اط / متفرقه ۳۰۱ در آرشیو اسناد موقوفه سازمان اوقاف و امور خیریه کرمان نگهداری می شود).
- وزیری، احمدعلی خان، جغرافیای کرمان به ضمیمه رساله دهات کرمان، به کوشش باستانی پاریزی، تهران، علم، ۱۳۸۳ش.
- همت (متدین) کرمانی، محمود، تاریخ کرمان، کرمان: فروشگاه همت کرمانی، ۱۳۶۴ ش.

مدرسه ابراهیمیة: نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار / ۱۷۳

Floyer, E.A., *Unexplored Baluchistan* Griffith & Farran, London, 1882.
UK, Government of India, *Gazetteer of Persia*. IV, Office of the superintendent of Government printing, Calcutta, 1892.